

לט

תאריכי החורבן - קלקול חשבונות

- א. הצומות בעקבות חורבן הבית הראשון
- ב. צום הרביעי בחודש תמוז
- ג. צום החמישי בחודש אב
- ד. צום השביעי בחודש תשרי
- ה. צום העשירי בחודש טבת

א. הצומות בעקבות חורבן הבית הראשון

על קביעת הצומות בעקבות חורבן הבית הראשון אנו למדים מתוך הנסיון לבטלם. בזכריה (י, א ג) מסופר על בואה של משלחת מבבל שלא עלתה לארץ, על מנת לברר אם יש מקום לבטל את צום החמישי:

ויהי בשנת ארבע לדריוש המלך היה דבר ה' אל זכריה בארבעה לחדש
התשעי בכסלו. וישלח בית-אל שְׂרָאָצָר וְרָגָם מלך ואנשיו לחלות את פני
ה', לאמר אל הכהנים אשר לבית ה' צבאות ואל הנביאים לאמר: האבכה
בחדש החמישי, הַנֶּזֶר כאשר עשיתי זה כמה שנים?

שנת ארבע לדריוש המלך היא השנה שבה בית המקדש השני היה באמצע תהליך בנייתו. בניית הבית השני החלה בשנת שתיים לדריוש המלך (עזרא ד, כד), והסתיימה ב-ג' באדר בשנה השישית לדריוש (עזרא ו, טו). המשלחת מבבל שאלה האם לבטל את הצום החמישי, למרות שהחודש שבו הם באו היה חודש כסלו. הצום החמישי יחול בעוד שמונה חודשים! הם לא שאלו, למשל, על הצום הקרוב יותר בחודש טבת: צום העשירי. המלבי"ם שם מסביר, שצום החמישי הוא מבחן לשאר הצומות הקשורים לחורבן: צום העשירי, וצום הרביעי, ואם יתבטל צום זה, ברור יהיה שגם האחרים יתבטלו. באשר לצום השביעי, צום גדליה, הרי שהואיל והיישוב היהודי חזר לארץ, היה ברור להם שאין לצום אותו. יתכן להסביר באופן אחר, שלמשלחת היה ברור שיש לבטל את הצומות האחרים, והם הסתפקו רק באשר לצום החמישי, החמור, הוא צום חורבן המקדש.

תשובתו המיידית של הנביא זכריה היתה שאין להבחין בין הצומות:

אמר אל כל עם הארץ ואל הכהנים לאמר: כי צמתם וספוד בחמישי
ובשביעי וזה שבעים שנה. הצום צמתני אני? (זכריה ז, ה).

דבר נוסף שנלמד מפסוק זה הוא שצומות אלו כבר נהגו שבעים שנה, מאז חורבן הבית הראשון. לאחר דברי תוכחה ארוכים, באה תשובתו הסופית של הנביא זכריה:

כה אמר ה' צבאות: צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי, יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמ'עדים טובים והאמת והשלום אָהבו (ח, יט).¹

כלומר: עדיין יש לצום.²

בפסוק בזכריה מוזכרים החודשים שבהם ישנם צומות, אך ללא התאריך בחודש. עם זאת, בפסוקים אחרים במקרא מוזכרים אירועים שקרו בתאריכים מסויימים בחודשים הנזכרים בפסוק בזכריה. ביחס לצומות מסויימים ישנם חילוקי דעות או הערכות שונות לגבי תאריך הצום בימי החודש, ומיזו סיבה יש לקבוע צום; אך בכל מקרה התאריכים המוצעים הינם במסגרת החודשים הנזכרים בדברי הנביא.³

המנהג בישראל הוא לצום בארבעת החודשים הבאים: צום הרביעי – י"ז בתמוז, על פריצת המצור; צום החמישי – ט' באב, על שריפת בית המקדש; צום השביעי – ג' בתשרי, רצח גדליה בן אחיקם; וצום העשירי – י' בטבת, תחילת המצור על ירושלים. האם צומות אלו קשורים לחורבן הבית הראשון בלבד, או שמא גם לחורבן הבית השני או לשניהם? נברר זאת על פי סדר התאריכים המופיעים בפסוק בזכריה (ח, יט): "צום הרביעי, וצום החמישי, וצום השביעי וצום העשירי".⁴

1. מפסוק זה אנו למדים לראשונה על קיומם של כל הצומות. הר"ד סולובייצ'יק, שיעורים לזכר אבא מארי ז"ל, ירושלים תשס"ג, חלק א, עמ' סט-ע, כותב שבמשך שבעים שנות הגלות היו הצומות רשות, ללא תקנה מחייבת, ע"י קבלת היחיד או קבלת הציבור. רק ע"י נבואת זכריה הוגדרו התעניות כחובה מדברי קבלה.
2. בעניין הצומות והתנאים לביטולם, ראה עוד בספרי: מלכות יהודה וישראל, "תקנת הצומות וביטולם", עמ' 436-443.
3. הרב יוסף באב"ד, מנחת חינוך, מצוה שא, אות ז, כותב שארבעת הצומות הללו הם מדברי קבלה, ודברי הקבלה היו מכוונים רק על החודשים שבהם מחוייבים להתענות יום אחד, אך לא נתייחד יום מיוחד, רק איזה יום שרוצה יכול להתענות באלו החודשים. הוא מוכיח את שיטתו מהמחלוקות השונות בשאלה על מה ומתי בחודש יש לקבוע את הצום. לפיו, רק לאחר חורבן השני קבעו תאריכים מוגדרים לכלל הציבור, ומכאן ואילך מי שייצום בתאריך אחר עובר על דברי רבנן, ואינו יוצא ידי חובה. רק מי שהיה אנוס או חולה עליו להשלים ולהתענות יום אחר, ובלבד שיהיה באותו החודש. נראה שעל אף שאצל הנביא זכריה נזכרו רק שמות החודשים, הרי שבספרי הנביאים האחרים נזכרים תאריכים באותם חודשים, והמחלוקות בין החכמים היא סביב אותם זמנים המוזכרים בפסוקים או בפרשנות הפסוקים. הקביעה הכללית, שכל אחד יכול לצום יום אחד באותם חודשים ובלבד שיהיו אלה בתוך אותם חודשים – אין לה הכרח.
4. ראה: רבקה רביב, "הרקע לקביעת הצומות הלאומיים בספרות חז"ל", שמעתין, 93-94 (תשמ"ח), עמ' 87-89.

ב. צום הרביעי בחודש תמוז

במלכים ב (כה, ג-ד) מסופר על תאריך פריצת חומת ירושלים בבית ראשון:

בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר, ולא היה לחם לעם הארץ, ותבקע העיר.

לא כתוב בפסוק זה באיזה חודש מדובר. במקבילה בירמיהו (נב, ו-ז) נאמר:

בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר, ולא היה לחם לעם הארץ, ותבקע העיר.

פריצת המצור בירושלים בתאריך זה נזכרת פעם נוספת בספר ירמיהו (לט, ב):

בעשתי עשרה שנה לצדקיהו, בחדש הרביעי בתשעה לחדש הבקעה העיר.

נבואת זכריה על הצום הרביעי מתייחסת לתאריך ט' בתמוז. כך פירש נבואה זאת ר'

עקיבא בגמרא בראש השנה (יח ע"ב):

אמר רבי שמעון בר יוחאי: ... היה רבי עקיבא דורש... "צום הרביעי" – זה תשעה בתמוז, שבו הובקעה העיר, שנאמר: "בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר, ולא היה לחם לעם הארץ, ותבקע העיר". ואמאי קרי ליה רביעי? רביעי לחדשים.⁵

מכאן שתאריך פריצת המצור בבית ראשון הוא ב-ט' בתמוז.

במשנה תענית (ד, ו) נזכר תאריך נוסף:

חמשה דברים אירעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז: בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות, ובטל התמיד, והובקעה העיר, ושרף אפוסטמוס את התורה, והעמיד צלם בהיכל.

ברשימה זו מובאים אירועים מתקופות שונות. שבירת הלוחות קרתה בצאת ישראל ממצרים, ארבעים יום אחר מתן תורה במדבר. שריפת התורה ע"י אפוסטמוס והעמדת הצלם בהיכל הם אירועים הקשורים לחורבן הבית השני. "הובקעה העיר" – בבית ראשון או בבית שני?

הגמרא בתענית (כה ע"ב) מציגה סתירה בין הפסוק בירמיהו לבין המשנה:

5. אמנם בתלמוד ירושלמי תענית ד, ה מביא ר' שמעון מסורת אחרת בשמו של ר' עקיבא: "תני רבי שמעון בן יוחי, עקיבה רבי היה דורש: ... 'צום הרביעי' – זה שבעה עשר בתמוז, יום שנשתברו הלוחות ובטל התמיד והובקעה העיר ושרף אפוסטמוס את התורה והעמיד צלם בהיכל". הרשב"א והריטב"א לראש השנה יח ע"ב כותבים שכגירסת הגמרא בבבלי כך היא גירסת רוב הספרים.

הובקעה העיר בשבעה עשר הווה? והכתיב: "בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר, ולא היה לחם לעם הארץ, ותבקע העיר"? אמר רבא: לא קשיא, כאן בראשונה כאן בשניה, דתניא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה – בשבעה עשר בו.

תשובת הגמרא היא שאין סתירה: המשנה מתארכת את פריצת החומה בבית השני, והפסוק בירמיהו את המאורע המקביל בחורבן הבית הראשון. מדוע, אם כן, אין מתענים בשני התאריכים, ב-ט' תמוז (על פריצת חומת בית ראשון) וב-י"ז בתמוז (על פריצת חומת בית שני)? לחילופין, אם צמים רק צום אחד – מדוע הוא דווקא י"ז בתמוז, ולא ט' תמוז? הרמב"ן, תורת האדם שער האבל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ד), עמ' רמב-רמג, משיב על כך:

ובתשעה בתמוז אין מתענין, אבל בשבעה עשר בו מתענין. דכיון שמתחלה קבלוהו עליהם על שם שבו הובקעה העיר בראשונה, ובשניה הובקעה בשבעה עשר בו, נהגו להתענות בשבעה עשר, דחורבן שני חמיר לן. ומכל מקום צום רביעי הוא לבקיעת העיר ולצרות שהוכפלו בו, ומתניתין דקתני "חמשה דברים" – פורעניות דתעניות קתני, והכי נמי מוכח בפרק קמא דמגילה (ה ע"ב), דשבעה עשר תענית. ומיהו בתשעה בו אין מתענין, שלא רצו לגזור עליהם להתענות בתשעה ובשבעה עשר בו, דארבעה צומות קיבלו עליהם, ואין מטריחין על הציבור יותר מדאי.

הרמב"ן מצביע על כך שאכן בתחילה, בעקבות חורבן בית ראשון, צמו ב-ט' תמוז; אך לאחר חורבן בית שני העתיקו את הצום ל-י"ז בתמוז, משום שהחורבן השני חמור יותר. נראה שכוונת הרמב"ן לומר, שמאחר שאותה צרה קרתה פעמיים, משמעות הדבר שלא נלמד הלכה של החורבן הראשון, ועל כן בפעם השניה הדבר חמור יותר.⁶ מדוע אין צמים גם ב-ט' בתמוז וגם ב-י"ז בתמוז? על כך משיב הרמב"ן שתי תשובות: א. אין להטריח את הציבור יותר מדי, ולכן לא גזרו שני צומות בהפרש של שמונה ימים; ב. בנביא זכריה מוזכרים ארבעה תאריכים=זמנים של הצומות על פי מנין החודשים, והכוונה היא שרק צום אחד צמים בכל חודש, ולא יותר. הרמב"ן הזכיר בדבריו את האמור בגמרא במגילה (ה ע"ב), שרבי רחץ בקרונה של ציפורי ב-י"ז בתמוז. רבי עשה כן מפני שהגמרא בראש השנה (יה ע"ב) אומרת שחובת

6. כך ניתן הסביר על פי דברי התוס' לראש השנה יח ע"ב, ד"ה הואיל: "ביום שבעה עשר בתמוז נמי אירע חמישה דברים, כדתנן בפרק בתרא דתענית (כו ע"א); אבל חורבן בית המקדש תקיפא טובא, ועוד לא דמי ל-ט' באב, דצרה אחת הוכפלה בו". התוס' שם מסביר ש-ט' באב היא צרה חמורה, משום שאותה צרה קרתה פעמיים. על פי אותו עקרון, כשצרה מתרחשת בפעם השניה, הדבר חמור יותר. ראה עוד בטור, א"ח, סימן תקמט.

הצום ב-י"ז בתמוז תלוי ברצונם של ישראל.⁷ על כך הקשה הריטב"א לראש השנה יח ע"ב:

ומה שקשה יותר הוא מה שאמרו בפרק קמא דמגילה על רבי שרחץ ב-י"ז בתמוז, והיינו מטעמא דרב פפא דלעיל דאמר: רצו – מתענין, ולפי שלא היה שמד בימי רבי. וזה תימא גדול בעיני, שהרי י"ז בתמוז אינו תלוי ברצון, שהרי לא תלו ברצון אלא ט' בתמוז, שהיה מגזירה ראשונה של נביאים, אבל י"ז בתמוז גזירה חדשה היא על חורבן בית שני, שאם לא כן למה מתענין אותו כלל?

ויש לנו לומר, שלפי שהיו יודעים הנביאים חורבן בית שני הניחו הצומות הראשונות, כמו שאמרנו לעיל, ולפיכך כשהניחו תענית תמוז שיהיה צום בזמן השמד ושיהא ברצון בזמן שאין שמד – לא על ט' בתמוז הניחוהו, שהרי יודעין היו הבקיעה השניה שיהא עתידה להיות, אלא עקרוהו ממקומו וקבעוהו ב-י"ז, כי קשה היה הדבר שיתענו על הבקיעה הישנה ולא יתענו על החדשה שהיתה חמורה וקשה יותר, וגם היה קשה לגזור שתי תענית בחודש אחד. אלא כיון דשם בקיעה אחת היא, וגם שתיהן בחודש אחד, קבעו התענית על שתיהן ב-י"ז בו, בבקיעה שניה, שהיא אבל חדש.⁸

ואפשר עוד לומר, שאף נביאים הראשונים שגזרו התענית יודעין היו בחורבן בית שני, ולא קבעוהו בתשעה בו דווקא, אלא בחודש זה, שלא מצינו שנקרא אלא "צום הרביעי". אבל אין צריך לכך.

הרב שמעון בן צמח, שו"ת תשב"ץ, חלק ב, סימן רעא, מסביר בהרחבה את דברי הרמב"ן:

אנו למדין שכן תיקנו הנביאים בכל אותן הארבעה צומות, לא פחות ולא יותר, ואחר שכן הם הדברים – נפלו בכאן כמה ספקות במנהגנו: האחד, למה אין מתענין בתשעה בתמוז, מפני שבו הובקעה העיר בראשונה, כמו שאנו מתענין בעשרה בטבת על סמיכת מלך בבל? ועוד, למה אנו מתענין בשבעה עשר בתמוז מפני שבו הובקעה העיר בשניה, ואין אנו מתענין על סמיכת רומיים בירושלים בשניה? ובזה הספק דחק עצמו רבינו הרמב"ן ז"ל בהלכות אבלות ישנה, ייקחהו המעיין משם. ואינו מספיק, אלא אם נוסיף ונאמר שהנביאים שתקנו צום הרביעי לא ייחדו בזה איזה יום,

7. תוס' למגילה שם, ד"ה ורחץ.

8. ראה בדברי הרב יוסף קארו, בית יוסף, אר"ח, סימן תקמט, אות ב, ד"ה ומ"ש אע"ג.

והניחו הדבר מסור לבית דין לטלטלו מיום אל יום על צרה כיוצא בה, והיא הבקיעה בין שתהיה ב-ט' בו, או ביום אחר, כל שהיא באותו חודש הדבר מסור בידן לקובעו ביום הבקיעה.

ונראה ודאי שאם הובקעה העיר בחודש אחר היינו מתענין ב-ט' ברביעי, ולא היינו מתענין באותו חודש שנבקעה בו. כיוצא בתענית של סמיכת יד על ירושלים, שאנו מתענין על ראשון ולא על שני, לפי שכך תקנו הנביאים, שיהיו הצומות באלו הארבעה חודשים, אבל לא הקפידו על איזה יום מהם, ובלבד שתהיה הצרה מעין הראשונה, כגון בקיעת העיר. או נאמר שכך כיוונו הנביאים ברוח הקודש, שבשניה תיבקע העיר ב-י"ז בתמוז, ועליה תיקנו צום הרביעי לדורות הבאים. ובזה נסתלק זה הספק.

התשב"ץ מוסיף עוד, שהנביא ציין רק את החודשים, ולא פירט תאריכים בתוך החודש עצמו. משמעות הדבר לפיו היא, שיש כוח בידי חכמים להעתיק את זמני הצומות בתוך אותו החודש, ובלבד שיהיה זה צום אחד, ולענין שלשמו הוא נקבע. הצום של החודש הרביעי נקבע עקב פריצת החומה, ולפיכך נתון הדבר לשיקול הדעת של חכמים להזיז את הצום לפי הבנתם בתוך אותו החודש. לכן עם חורבן הבית השני הועתק יום פריצת המצור בימי הבית הראשון ב-ט' תמוז ליום הפריצה של ימי הבית השני ב-י"ז תמוז. לו היתה פריצת החומה בבית שני מתרחשת בחודש אחר, צום הרביעי היה נשאר ב-ט' תמוז.

מכאן שהתענית ב-י"ז בתמוז היא על פריצת חומות ירושלים בבית שני, ובעצם אין כל התייחסות לתאריך פריצת החומה של ימי בית ראשון. שיטת הירושלמי היא אחרת. בירושלמי תענית (ד, ה) נאמר:

"והובקעה העיר" – כתיב: "בתשעה לחודש הבקעה העיר", ואת אמר הכין?
אמר ר' תנחום בר חנילאי: קילקול חשבונות יש כאן.

קרוב העדה מפרש שם: "קלקול חשבונות – מרוב הצרות טעו בחשבונות, ולא רצה המקרא לשנות ממה שסמכו הם, כלומר כביכול אנכי עמו בצרה". מכאן, שעל פי הירושלמי גם תאריך פריצת המצור בבית ראשון הוא י"ז בתמוז, כבבית שני, ולא ט' תמוז כפי שכתוב בפסוקים במלכים ובירמיהו, וכמובא לעיל מהבבלי בראש השנה (יח ע"ב). פרשנות זו היא כנראה בסיס דברי רבי בתוספתא סוטה (ו, י):

דרש רבי: הרי הוא אומר: "כה אמר ה' צום הרביעי וצום השביעי וצום העשירי" – "צום הרביעי" – זה שבעה עשר בתמוז, שבו הבקעה העיר. ולמה נקרא שמו רביעי? שהוא רביעי לחדשים.

לפי רבי, צום הרביעי בנביא זכריה הוא י"ז בתמוז, ולא ט' תמוז.⁹ דבריו דומים לדברי ר' עקיבא בברייתא בבבלי ראש השנה (יח ע"ב), אלא ששם אומר ר' עקיבא שהכונה היא ל-ט' בתמוז. אולם בספרי (דברים, לא) ובירושלמי תענית (ד, ה), מובא בשמו של ר' עקיבא שצום הרביעי הוא י"ז בתמוז. התוס' לראש השנה יח ע"ב, ד"ה זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר, כבר מעירים על מחלוקת התלמודים בעניין:

והך ברייתא מתנינן בירושלמי, וגרסינן בה: י"ז בתמוז. ואע"ג דכתיב בקרא בתשעה לחודש – קלקול חשבונות היו שם, ופליג אש"ס דידן, ורוצה לומר דמתוך טרדתם טעו בחשבונם ולא רצה הפסוק לשנות מכמו שהיו סבורים.

הירושלמי מוכיח את דבריו, שבעקבות החורבן היו קלקולי חשבונות, מפסוק אחר בספר יחזקאל. וכך נאמר בירושלמי שם:

הדא היא דכתיב: "ויהי בעשתי עשרה שנה באחד לח'דש היה דבר ה' אלי לאמר: בן אדם, יען אשר אמרה צ'ר על ירוש'לם 'הָאָח, נשברה דלתות העמים, נִסְבָּה אֱלֵי, אֲמַלְאָה הַחֲרָבָה" (יחזקאל כו, ג). מהו "הָאָח"? אין תימר באחד באב – עדיין לא נשרף; אין תימר באחד באלול – ביום ולילה נפק בלדרה מן ירושלים ואתי לצור! אלא קילקול חשבונות יש כאן.

השמועה על חורבן ירושלים הגיע לצור באחד לחודש, אך לא נאמר בפסוק על איזה חודש מדובר. הנחת הירושלמי היא, שלא יתכן שהשמועה הגיעה לצור באחד לחודש אב, כי עדיין הבית לא נחרב.¹⁰ מאידך, גם לא יתכן שרק ב-א' באלול הגיעה השמועה על החורבן לצור, שהרי שליח יכול לעשות דרך זו בהליכת לילה ויום, כלומר: בזמן קצר מאוד. על כן צריך לומר, שגם בקביעה שהשמועה הגיעה ב-א' באב לצור חל קלקול חשבונות. הירושלמי מנמק את המושג קלקול חשבונות במשל:

רבי יוחנן ורבי שמעון בן לקיש. רבי יוחנן אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות. באו ואמרו לו: נשבה בנך, ונתקלקלו חשבונותיו. אמר: ייעשה זה ראש לחשבונות. רבי שמעון בן לקיש אמר: למלך שהיה יושב ומחשב חשבונותיו. באו ואמרו לו: נשבה בנך ונתקדש. אמר: ייעשה זה ראש לחשבונות.

9. גם מפרשי המקרא בזכריה שם חלוקים בפרשנות הפסוק. ר' אברהם אבן עזרא מפרש שצום הרביעי הוא ב-ט' תמוז, ואילו רד"ק והמצודות מפרשים שצום הרביעי הוא י"ז בתמוז.

10. אמנם הרד"ק ליחזקאל כו, א מפרש: "אחד לחודש – לא גלה באיזה חודש, וכיון שסתם אותו נראה כי על חודש החורבן אמר, שהוא חודש אב".

ההבדל בין המשלים הוא, בשאלה אצל מי נתקלקלו החשבונות. לפי ר' יוחנן אצל הבן, ולפי ר' שמעון בן לקיש אצל המלך – במילים אחרות: אצל עם ישראל או אצל הקב"ה. ממשיך הירושלמי ומסביר, שגם לאחר החורבן עדיין נמשך הקלקול, ולא תיקנו את החשבון:

ר' מנא בעי, ניחא נתקלקלו לשעבר; דילמא להבא? בין כמאן דאמר בתשעה לחודש בין כמאן דאמר בשבעה עשר – מה ביניהון? עשרים ואחד יום מיום שהובקעה העיר ועד יום שחרב בית המקדש. אמר רבי אבונה סימנא: "מקל שקד אני ר'אה" (ירמיהו א, יא): מה הלז הזה, משהוא מוציא את ניצו ועד שהוא גומר את פירותיו עשרים ואחד יום, כך מיום שהובקעה העיר ועד יום שחרב הבית עשרים ואחד יום. מאן דאמר בתשעה לחודש – באחד באב חרב הבית; מאן דאמר בשבעה עשר – בתשעה באב חרב הבית.

הנחת היסוד היא שבין המצור לחורבן עברו שלושה שבועות. מ-י"ז בתמוז עד ט' באב הם שלושה שבועות, וכן מ-ט' בתמוז עד א' באב – הימים שבהם החשבונות חושבו בצורה מקולקלת – גם כן יש שלושה שבועות. לשיטת הירושלמי, תאריך פריצת המצור בבית ראשון הוא י"ז בתמוז, ולא ט' בתמוז, וחורבן הבית הראשון חל ב-ט' באב. מה הכוונה ב"קלקול חשבונות"? מהי משמעות הדבר? הסביר זאת הרב צבי יהודה הכהן קוק, שיחות, י"ז בתמוז (25), עמ' 2:

כשם שהתורה נדרשת ב"עירוב פרשיות" (בבא קמא קז ע"א) ומידות שמעל הסדר, כך הוא בנביאים: קלקול חשבונות. "מיום שחרב בית המקדש לא נראה הרקיע בטהרתו" (ברכות נט ע"א). מיום שחרב בית המקדש יש חושך בעולם ובכל העולמים כולם. יש ערבוביה בכל, ברקיע ובשמים, בישראל ובאורייתא. לעומת דברי התורה שהם לדורות, הרי דברי הנביאים הם לפי צורך הדור והשעה, כהגדרתו של רש"י (חולין קלז, א).¹¹ דברי אלקים חיים זורמים ואינם קפואים בסדרים. דברי אלוקים חיים זורמים מאז מתן תורה בהר סיני. "וכל העם רואים את הקולות" – "רואין את הנשמע ושומעין את הנראה" (מכילתא שמות כ, טו), מעל הסדר האנושי הרגיל, מה שמעל הסדר היותר אמיתי והיותר ממשי. האמת היא שמתוך מה שלמעלה מן הסדר אפשר להבין את הסדר. העולם הזה, כאשר הוא דבוק בעולם הבא, בנצח, אז יש לו איזה ממשות. הנביאים הם המשך התורה.

11. כך הם דברי רש"י שם: "תורת משה קרויה 'תורה', לפי שניתנה תורה לדורות, ושל נביאים לא קרי אלא 'קבלה', שקיבלו מרוח הקודש כל נבואה ונבואה לפי צורך השעה והדור והמעשה". ראה עוד: הראי"ה קוק, אדר היקר, עמ' לז-לח.

מהם אנו למדים את אמיתיות הזמנים שלנו. ומכאן לענייננו: בירור הסדר הכרונולוגי שלנו, כביטוי החריף של הירושלמי שיש כאן קלקול חשבונות. הנביאים שייכים למלך, לכן סידור הדברים והתגלותם מופיע בקלקול. מתוך עניין היום הזה נתגלה לנו הלימוד הגדול של הירושלמי, שיש קלקול בבית המלך, וזהו הסדר האמיתי. זהו המצב מכאיב הנמשך מן הבכיה למעלה בבתי גוואי (חגיגה ה' ע"ב).¹²

הסדר האמיתי הוא אי הסדר. מאז החורבן יש אי סדר בעולמות העליונים, וזה הסדר הנכון במצב של חורבן. החורבן הוא בלבול וקלקול כל הסדרים שהיו בעולם כל עוד הבית היה קים. קלקול החשבונות שבנביא איננו טעות טכנית, אלא בא לבטא ולשקף מציאות שמימית של חורבן ושל קלקול הסדרים בעולם. האמת ההיסטורית הכרונולוגית היא שתאריך חורבן פריצת החומה בבית ראשון היה ב"ז בתמוז, והפסוק בו כתוב ט' בתמוז מבטא את הבלבול והקלקול השמימי שיש בעולם מאז. חשבונותיו של המלך-מלכו של עולם התקלקלו, וכך גם חשבונות הבן-עם ישראל. מכאן שלפי הבבלי צום הרביעי, החל כיום ב-י"ז בתמוז, הוא צום על פריצת המצור בבית שני, ולפי הירושלמי – הוא גם על פריצת המצור בבית ראשון.¹³ קלקולי חשבונות היו גם ביחס לצומות האחרים. אמנם לא כאותה מחלוקת תלמודים כפי שראינו ביחס לצום הרביעי – אם הוא חל ב-ט' תמוז או ב-י"ז בתמוז – אלא קלקול הנוגע לשאלה מתי ועל מה יש לקבוע את הצומות. זהו סוג אחר של קלקול-בלבול חשבונות.

ב. צום החמישי בחודש באב

ביחס לתאריך שריפת בית המקדש והחורבתו נאמר במלכים ב (כה, ה-):

ובחדש החמישי בשבעה לחדש, היא שנת תשע עשרה שנה למלך
נבְכְדנאצר מלך בבל, בא נבוזראדן רב טבחים עבד מלך בבל ירושֶׁלַם,
וישרף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושֶׁלַם ואת כל בית גדול

12. בביאורה של שיחה זו של הרב צבי יהודה הכהן קוק ובפרשנותה, ראה: הרב שלמה חיים הכהן אבינר, טל חרמון, מועדים, "צום שבעה עשר בתמוז", עמ' 295–299.

13. לפי הירושלמי יוצא, שגם ב-י"ז בתמוז הוכפלו הצרות, וצרה אחת קרתה פעמיים. לכן שאל הירושלמי שם: "מפני מה לא קבעו אינו (צ"ל: אותו. קרבן העדה) תענית?" – מדוע אין חלות כל החומרות של ט' באב גם בצום י"ז בתמוז? תשובת הירושלמי היא: "חיננא אבוי דבר ינטה בשם רבי בנייה: שלא קיבלו רוב ציבור עליהם. אמר ר' יהושע בן לוי: כל מה שנעשה בזה – חזר, וכל מה שנעשה בזה – לא חזר. א"ר לוי: כתיב 'אשר יעשה אתם האדם וחי בהם', ואין מאור עיניו של אדם חוזר אלא לאחר ארבעים יום". בהסבר הירושלמי, ראה: הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק, אור שמח על הרמב"ם, הלכות תעניות ה, ו.

שרף באש. ואת חומת ירושלים סביב נתצו כל חיל כשדים אשר רב טבחים.

התאריך האמור כאן הוא ז' באב. בפרק המקביל בירמיהו (גב, יב-יד), נאמר:

ובחדש החמישי בעשור לחדש, היא שנת תשע עשרה שנה למלך נבוכדראצר מלך בבל, בא נבוזראדן רב טבחים, עמד לפני מלך בבל בירושלים. וישרף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלים ואת כל בית הגדול שרף באש. ואת כל חמות ירושלים סביב נתצו כל חיל כשדים אשר את רב טבחים.

התאריך האמור בירמיהו הוא י' בחודש אב. כיצד ניתן ליישב את הסתירה? בסדר עולם רבה (פרק כז) נאמר כך:

מה תלמוד לומר: "בשבעה לחדש", ומה תלמוד לומר: "בעשור לחדש"? ואם נאמר בעשור, למה נאמר בשבעה? אמור מעתה: בשבעה נכנסו גויים להיכל, ונטלו את הים ואת המכונות ואת העמודים, והיו מקרקרין בו שביעי, שמיני ותשיעי, עד שפנה היום, שנאמר: "קדשו עליה מלחמה, קומו ונעלה [בצהרים], או לנו כי פנה היום, כי ינטו צללי ערב" (ירמיהו ו, ד). עם חשכה הציתו בו את האור, והיה נשרף בעשור לחדש.¹⁴

לפי סדר עולם, משך זמן חורבנו של הבית ושריפתו, היה ארבעה ימים: מ-ז' באב ועד י' באב.

כאמור, בפסוקי המקרא לא נזכר ט' באב בדווקא. אמנם לפי דברי הברייתא, שריפת הבית החלה ב-ט' באב לפנות ערב, וכך נהוג לצום ב-ט' באב ולא ב-י' באב. לפי מסורת חז"ל, לכך התכוון הנביא זכריה בדברו על הצום החמישי. כך נאמר בספרי (דברים, לא) ובתוספתא סוטה (ו, י):

14. גירסה דומה לזו של סדר עולם, מופיעה גם בתוספתא תענית ג, י, שם כתוב: "בתשעה בחודש הובקעה (=נחרבה) העיר בשניה, ובראשונה – בשבעה בו. אם נאמר "בשבעה בחדש", למה נאמר "בתשעה בחדש", ואם נאמר "בתשעה בחדש" למה נאמר "בשבעה בחדש"? אלא בשבעה בחודש כיבשו גויים את ההיכל ונטלו את העמודים ואת הים ואת המכונות, והיו מקרקרין בו שביעי, שמיני ותשיעי, עד שפנה יום. וכן הוא אומר: "אוי לנו כי פנה היום, כי ינטו צללי ערב". לעיתותי ערב הציתו בו את האור, ונשרף עם שקיעת החמה בעשור לחדש". אין פסוק במקרא שמתאר כי הבית נחרב בתשעה בחודש, וכנראה זו טעות סופר, כפי שהעיר שם הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 1116. התוספתא מובאת גם בגמרא תענית כט ע"א, שם היא מצוטטת הפסוק בצורה נכונה: "בעשור לחדש".

אמר רבי שמעון בר יוחאי: ... היה רבי עקיבא דורש: "צום החמישי" – זו תשעה באב, יום שנשרף בו בית המקדש. ולמה נקרא שמו "חמישי"? שהוא חודש חמישי.

אך על קביעת הצום ב-ט' באב ולא ב-י' באב נאמר בגמרא תענית (כט ע"א):

והיינו דאמר רבי יוחנן: אלמלי הייתי באותו הדור, לא קבעתיו אלא בעשירי, מפני שרובו של היכל בו נשרף. ורבנן? אתחלתא דפורענותא עדיפא.

ר' יוחנן טוען, שלו היה הוא בתקופת החורבן, היה קובע את הצום ל-י' באב, מפני שרובו של בית המקדש נשרף אז. ובכל זאת קבעו חכמים את הצום ב-ט' באב, מאחר שלפיהם יש עדיפות לקבוע את הצום בתחילת הפורענות.¹⁵ דעת חכמים זו מופיעה גם בירושלמי בשמו של ר' ירמיה בשם ר' חייא בר בא. כך נאמר בירושלמי תענית (ד, ו) ובירושלמי מגילה (א, ד):

רבי ירמיה בשם רבי חייה בר בא: בדין היה שיהו מתעניין בעשירי, שבו נשרף בית אלקינן; ולמה בתשיעי? שבו התחילה הפורענות. ותני כן: בשביעי נכנסו לתוכו, בשמיני היו מקרקרין בו, בתשיעי הציתו בו את האור, ובעשירי נשרף.

בגמרא מגילה (ה ע"ב) מסופר שרבי רצה לעקור את ט' באב, והתוס' שם, ד"ה ובקש, מסבירים שרבי רצה לעקור ולקבוע את הצום בעשירי, כדברי ר' יוחנן (תענית כט ע"ב), וחכמים לא הסכימו איתו.¹⁶ הרש"ש למגילה שם כותב, שרבי רצה לעקור את הצום

15. הרב משה סופר, ש"ת חתם סופר, חלק א (או"ח), סימן לג, מסביר את שיטת חכמים, כך שהואיל ושלטה האש בבית כבר ב-ט' באב, יצא הבית מיד לחולין, ונמצא שבעשירי נשרף בית של חול. וראה עוד בחידושי החתם סופר למגילה ה ע"ב. דברים דומים כותב גם הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, אור שמח על הרמב"ם, הלכות תעניות ה, ו. ראה עוד את הערתו של הרב עובדיה יוסף, ש"ת יביע אומר, חלק ח, או"ח, סימן טז, סעיף ב, על דברי החתם סופר הללו. הרב יהונתן מביאלסטוק, ש"ת זכרון יהונתן, ח"מ, סימן ב, הקשה על ר' יוחנן מדבריו בבבא קמא כ ע"א, שם הוא סובר שבנוקי אש אומרים "אשו משום חציר", והכוונה היא שמעשה השריפה נגמר ברגע שהדליק את האש. אם כן, מן הדין היה לקבוע את הצום ב-ט' באב. הרב צבי פסח פרנק, ש"ת הר צבי, או"ח, ב, סימן קיז, מתרץ שהאבילות על החורבן היא על עצם שריפת בית המקדש, ולכן "אין לך אלא מקומו ושעתו שהלך ונשרף בפועל". דברים דומים כתב גם הרב שמואל יוסף זיון, המועדים בהלכה, עמ' שמט. הרב דוד פרדו, ש"ת מכתם לדוד, י"ד, סימן מב, קישר את מחלוקת ר' יוחנן וחכמים לדיון עקרוני אחר בתלמוד: האם הולכים אחר ההתחלה או אחר העיקר.

16. הרשב"א והריטב"א שם אינם מקבלים את הסבר התוס', ולפיהם כוונת רבי היתה אחרת. האחרונים עסקו אף הם בדברי תוס', ובשאלה: כיצד נסיונו של רבי עולה בקנה אחד עם הכלל שאין בית דין מבטל דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין. ראה: מהר"ץ חיות שם; הרב נסים

מ-ט' ל-י' באב, משום ש"היה תולה דמה שקבעו ב-ט', היה אז מחמת קלקול חשבונות, כמ"ש התוס' בשם הירושלמי כהאי גוונא בראש השנה יח ע"ב".¹⁷

הרב צבי יהודה קוק, שיחות לראש השנה (20), עמ' 5 הסביר את דברי ר' יוחנן:

מה ההבדל בין תשיעי לעשירי? פעולת האש מתפשטת בדרך של התפתחות. אדם מדליק ניצוץ אחד, והאש מתפשטת מכח סיבוב הסיבות. בתשיעי הופיע מעשה האדם, מעשה הלפיד, ובעשירי התגלה מעשה ה'. "כי אתה ה' באש הצתה" (תפילת נחם). אצלנו נקבעה ההלכה לפי תפיסת האדם, הסתכלות על מעשה אנוש. אבל רבי ור' יוחנן, רבותינו שבארץ ישראל המלאים מכוחה הרוחני, הגיעו להסתכלות עליונה יותר, שלימה יותר, התבוננות בדברים מצד מעשה ה'.

עד כאן דנו בשאלה: באיזה תאריך היה ראוי לקבוע את צום החמישי.¹⁸ בירושלמי מגילה מופיע דיון זה בעקבות דברי המשנה במגילה (א, א), האומרת שאם חל ט' באב בשבת, אין מקדימים את הצום, אלא דוחים אותו ליום ראשון. סיבת הדחייה היא בשל העובדה שעיקר שריפת בית המקדש היתה ב-י' באב. הנימוק המובא בבבלי מגילה (ה ע"א) לאי-הקדמת הצום ליום חמישי הוא מפני "שאין מקדימים פורענות".¹⁹

בירושלמי שם מופיעות גם השלכות מעשיות הנובעות משאלה זו:

רבי יהושע בן לוי ציים תשיעי ועשירי. רבי אבון ציים תשיעי ועשירי. רבי לוי ציים תשיעי ולילי עשירי.²⁰ רבי בא בר זבדא בשם רבי חנינה: ביקש רבי לעקור תשעה באב ולא הניחו לו. אמר לו רבי לעזר: עמך הייתי ולא

חיים משה מזרחי, ש"ת אדמת קודש, א, חלק י"ד, סימן יד; החיד"א, ש"ת חיים שאל, חלק ב, סימן כג; הרב שלום מרדכי הכהן, ש"ת מהרש"ם, חלק ג, סימן רכז, ועוד.

17. יש להעיר, שקלקול החשבונות האמור בירושלמי שם, הוא ביחס לצום י"ז בתמוז, ולא ביחס ל-ט' באב. הרש"ש החיל את אותו עקרון האמור שם גם ביחס ל-ט' באב.

18. ראה: חיים מליקובסקי, "תאריך חורבן הבית הראשון על פי 'סדר עולם', התוספתא והבבלי – עיונים בהתפתחותה של מסורת", תרביץ, סד (תשנ"ג), עמ' 487–500; יוסף תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 396–403.

19. הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, אור שמח על הרמב"ם, הלכות תעניות ה, ו, מסביר את ההבדל שבין התלמודים: הירושלמי מתאים לשיטת הסוברים שהיה מקום לקבוע את הצום בעשירי, ואילו הבבלי נוקט כשיטת חכמים שיש לקבוע את הצום ב-ט' באב, בהתחלת הפורענות. ההשלכה היא לשאלה שבה דן הירושלמי שם, ביחס לשנה ש-ט' באב חל בשבת: האם יש לנהוג סימני אבלות גם בשבוע שלאחריו? יש להעיר על דברים אלו, שבשני התלמודים מובאות דעות הסוברים שהיה מקום לקבוע הצום ב-י' באב.

20. שניים מהשלושה המזכרים כאן נזכרים בדיון דומה באשר לצום יום כיפור במשך יומיים: בירושלמי ראש השנה א, ד – ר' יהושע בן לוי, ובראש השנה כא ע"א – לוי. הדיון הוא בזמן שהיו מקדשים את החודש על פי הראייה, והשאלה היתה אם בני ח"ל יודעים את התאריך שנקבע בארץ ישראל.

איתאמרת הכי, אלא ביקש רבי לעקור תשעה באב שחל להיות בשבת ולא
הניחו לו. אמר: הואיל ונדחה – יידחה. אמרו לו: יידחה למחר.

בנוסח הגמרא במגילה (ה ע"ב) מסופר:

רבי... ביקש לעקור תשעה באב, ולא הודו לו. אמר לפניו רבי אבא בר
זבדא: רבי, לא כך היה מעשה, אלא תשעה באב שחל להיות בשבת הווה,
ודחינוהו לאחר השבת, ואמר רבי: הואיל ונדחה – יידחה, ולא הודו
חכמים.

דיונים אלה הם באשר לחורבן בית ראשון, אף שגם בית שני נחרב ב-ט' באב. כך
נאמר במשנה תענית (ד, ו):

חמישה דברים אירעו את אבותינו... בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא
יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר, ונחרשה העיר.

הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, אור שמח על הרמב"ם, הלכות תעניות ה, ו,
כותב:

כפי הנראה דרך במקדש ראשון יליף מקראי דנשרף רובו בעשירי, אבל
מקדש שני נשרף בתשיעי, ולכן השתא לא קבעו רק על מקדש שני, וכמו
דאמרו בגמרא דילן דב-ט' לחודש (תמוז) הובקעה העיר בבית ראשון,
ואפילו כן לא קבעו חכמים עליו תענית רק ב-י"ז (תמוז) שהובקעה בשני.
ולכן לא אמר בתלמודין הטעם דמשום הכי נדחה לאחר השבת משום
דבעשירי נשרף, דבבית שני לא נשרף בעשירי. ור' יוחנן אמר על אותו דור
שבבית ראשון... ובגמרא דילן אמרו דמשום כן ב-ט' באב חמור, משום
דהוכפלו בו הצרות... ולפי זה אתי שפיר מה דלא גזרו להתענות יום שלם
רק ב-ט' באב.

לפי האור שמח, מנהגנו כיום להתענות רק ב-ט' באב הוא בשל הסיבה שחורבן בית
שני היה רק ב-ט' באב, ולא נמשך גם ב-י' באב, והחורבן השני חמור יותר מהראשון.
לכן אנו מתענים רק ב-ט' באב, ולא יותר.²¹

אמנם כן, עיקר הצום כיום הוא ב-ט' באב, אך בחלק מהקהילות נוהגים להמשיך
מסימני הצום והאבלות גם ב-י' באב, ויש בפוסקים המאחרים התייחסות לנוהגים
להתענות ב-ט' וב-י' באב. הטור, אר"ח, סימן תקנח, מציין את המקורות מהבבלי
ומהירושלמי בתענית, וכותב:

21. ראה עוד בדברי הרב אריה לייב ממיץ, גבורות ארי לתענית כט ע"א, הדין אף הוא בשאלה מתי נשרף
הבית השני: אם ב-ט' באב או גם ב-י' באב, ומדוע בכל זאת צמים כיום רק ב-ט' באב.

ואנו בזמן הזה תש כוחנו, ואפילו ביום כיפור שהיה ראוי לעשות מספק ב' ימים (=בגלות, בשל יום טוב שני), אין אנו מספיקין. ומכל מקום מנהג כשר הוא שלא לאכול בשר בליל י' ויום י', רק להשיב הנפש שיהא קרוב לעינוי.

הרב דוד אבודרהם, ספר אבודרהם, עמ' רנג, כותב שהרא"ש לא היה אוכל בשר ביום עשירי. בשו"ע, או"ח, סימן תקנח, נפסק:

מנהג כשר שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין בליל עשירי ויום עשירי. הגה: ויש מחמירין עד חצות היום ולא יותר.

הרב יואל סירקש, הב"ח, מדקדק מדברי הטור שם, שבשר אין לאכול כל יום עשירי, ומאכלים אחרים יש לאכול רק להשיב נפש. אך לא הכל הסכימו לכך. הט"ז שם, ס"ק א, כותב שכוונת הטור היא שמעט בשר מותר לאכול על מנת להשיב נפש. הרב יוסף חיים, בן איש חי, שנה ראשונה, פרשת דברים, אות טו, כותב שבבגדד נוהגים לאכול בשר במוצאי הצום. אך יש גם כיום הנוהגים לצום יומיים, ב-ט' וב-י' באב.²² באשר ל-ט' באב שחל בשבת ונדחה ליום ראשון (י' באב), דנים הפוסקים אם ט' באב הוא העיקר אלא שנדחה, או שבשנה זו העיקר הוא י' באב.²³

לסיכום, קלקול החשבונות של הצום החמישי הוא בשאלת משמעותם של תאריכי החורבן. באשר לחורבן בית ראשון, עולה מהמקורות שהוא החל להישרף ב-ט' באב, אך עיקר שריפתו היתה ב-י' באב. אין ויכוח בין החכמים על העובדות ההיסטוריות כמו באשר לצום הרביעי; הדיון הוא בשאלת ערכם, וממילא בשאלה: מהו התאריך המרכזי לקביעת הצום: ביום התחלת השריפה, ביום עיקר השריפה, או בשניהם. הדיון החל אצל התנאים, ועל אף שנקבע שצום החמישי הוא ב-ט' באב – כנראה גם בשל העובדה שבית שני נשרף ביום זה – בכל זאת התפתחו מנהגים גם באשר למנהגי אבלות מסויימים, ואף צום נוסף, ב-י' באב. ישנו, איפוא, אי-בהירות בסיבת הצום ובמספר ימי הצום (יום אחד או שנים), וכן בשאלה אם ביום השני יש לצום באופן מלא או רק לקיים מנהגי אבלות באופן חלקי.

22. כך מופיע בשל"ה, הובאו דבריו במגן אברהם, או"ח, סימן תקנח, ס"ק ג. על המנהגים השונים בקשר ל-י' באב, ראה: הרב דוד דיון, התענית בהלכה, חלק ב, עמ' תמט-תנז; הרב צבי כהן, תשעה באב שחל בשבת, עמ' קנב-קנג.

23. יש לשאלה זו מספר השלכות: קטן שהגדיל ב-י' באב יהיה פטור מהתענית לפי שהיה קטן; האם יש לנהוג בשבת מנהגי אבלות בצינעא; האם בשבוע שחל בו ט' באב חלים הדינים של "השבוע שחל בו ט' באב", או שהוא מוגדר כשבוע לפני שבוע זה. ראה: הרב צבי כהן, תשעה באב שחל בשבת, עמ' מה-נד, סג-סט, ככו-קכט.

ד. צום השביעי בחודש תשרי

צום השביעי נקבע בעקבות רציחת גדליה בן אחיקם. כך מסופר במלכים ב (כה, כב-כו):

והעם הנשאר בארץ יהודה, אשר השאיר נבוכדנאצר מלך בבל, ויפקד עליהם את גדליהו בן אחיקם בן שפן... ויהי בחודש השביעי בא ישמעאל בן נתניה בן אלישמע מזרע המלוכה ועשרה אנשים אתו, ויכו את גדליהו וימת, ואת היהודים ואת הכשדים אשר היו אתו במצפה.²⁴

לא נאמר בפסוקים באיזה תאריך בחודש השביעי נרצחו גדליה ואנשיו. פעמים רבות, כשנכתב במקרא "חודש" סתם בידוע: "בחודש, לחודש, החודש" – הכוונה היא ליום הראשון בחודש, ומכאן שרצח גדליה בן אחיקם היה בראשון לחודש השביעי, דהיינו: ראש השנה. אולם הצום נדחה ל-ג' בתשרי, מאחר שאין צמים בראש השנה. כך כותב רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, ספר אדם, נתיב יח: "ג' בתשרי שבו ביום נהרג גדליה בן אחיקם. אמרו כי בראש השנה נהרג, ונדחה תעניתו ליום חול".²⁵

אך בסדר עולם רבה (פרק כו) נאמר:

בשלושה בתשרי אחר חורבן הבית נ"ב יום נהרג גדליה בן אחיקם בן שפן והיהודים אשר היו במצפה, ושאר הפליטה הלכה למצרים.

כך גם בספרי (דברים, לא) ובתוספתא סוטה (ו, י):

אמר רבי שמעון בר יוחאי... היה רבי עקיבא דורש... "צום השביעי" – זה שלושה בתשרי, יום שנהרג בו גדליה בן אחיקם שהרגו ישמעאל בן נתניה. ללמדך שקשה מיתתן של צדיקים לפני המקום כחורבן בית המקדש. ולמה נקרא שמו "שביעי"? שהוא חודש שביעי.

מוסכם על הכל שיש לצום ב-ג' בתשרי, אך גם כאן ישנו אי-בהירות באשר לקביעת התאריך של רצח גדליה בן אחיקם, אם ב-א' בתשרי או ב-ג' בו, וזהו סוג נוסף של קלקול חשבונות.

ה. צום העשירי בחודש טבת

הצום העשירי נזכר אחרון בפסוק בזכריה, מפני שהסדר הצומות מובא על פי סדרם בלוח השנה, מהצום הרביעי ואילך, אך למעשה היה זה האירוע הראשון והקדום מבחינה כרונולוגית בתהליך חורבן המקדש. בחודש העשירי החל המצור על ירושלים,

24. כך הוא גם במקבילה בירמיהו מא, א-ג.

25. דבריו הובאו בבית יוסף, אר"ח, סימן תקמ; טורי זהב, שר"ע, אר"ח, שם, ס"ק א.

שנמשך במשך שנה ושישה חודשים עד לחורבנו.²⁶ כך מסופר במלכים ב (כה, א-ב) ובירמיהו (נב, ד-ה):

ויהי בשנת התשיעית למלכו, בחדש העשירי בעשור לחדש, בא נבכדנאצר מלך בבל הוא וכל חילו על ירושלים ויחן עליה ויבנו עליה דִּיק סביב. ותבא העיר במצור עד עשתי עשרה שנה למלך צדקיהו.

גם ביחזקאל (כד, א-ב) נזכר יום זה:

ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי בעשור לחדש לאמר: בן אדם, כתב לך את שם היום, את עצם היום הזה, סמך מלך בבל אל ירושלים, בעצם היום הזה.²⁷

כך מפרש ר' עקיבא את הפסוק בזכריה, על פי המובא בתוספתא סוטה (ו, י):

אמר רבי שמעון בן יוחאי:... היה רבי עקיבא דורש... "צום העשירי" – זה עשרה בטבת, יום שבו סמך מלך בבל את ידו על ירושלים, שנאמר: "ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי... בן אדם כתב לך".

אך בתוספתא שם חולק ר' שמעון בר יוחאי על רבו, וכך היא מחלוקתם בשלמות:

26. בגמרא בבבא בתרא כח ע"ב (על פי גירסת רבינו חננאל) נאמר: "שהרי נביא עומד בתשע ומזהיר על אחת עשרה" (גירסה אחרת היא: "שהרי נביא עומד בעשר"); ופירש ר"ח: "שהרי הנביא ירמיהו עומד בתשע שנים לצדקיהו, כדמפורש בספר ירמיהו, ומזהיר על י"א שנה בתחילתה שייכלו לגלות, כדכתיב: 'בעשתי עשרה שנה לצדקיהו בחדש הרביעי הבקעה העיר' ". מבלי להיכנס לעומקה של סוגיית חזקה בקרקע, הרי שמגירסה זו ניתן להבין שמשך הזמן מתחילת המצור ועד החורבן היה שמונה עשר חודשים: מעשור לחדש העשירי בשנה התשיעית של צדקיהו (=שלושה חודשים עד סוף השנה), כל השנה העשירית (=שנים עשר חודשים), ועד התשיעי לחודש הרביעי בשנה האחת עשרה לצדקיהו שבו נפרץ המצור (=שלושה חודשים). ראה עוד: תוס' שם, ד"ה ודילמא, ורמב"ן, ריטב"א ורשב"א שם.

27. מהאמור בסופו של הפסוק: "בעצם היום הזה", למד הרב דוד אבודרהם, ספר אבודרהם, סדר תפילת התעניות, כך: "עשרה בטבת, שאינו חל לעולם בשבת, אבל הוא חל לפעמים ביום שישי ומתענין בו ביום; ואפילו היה חל בשבת לא היו יכולים לדחותו ליום אחר, מפני שנאמר בו 'בעצם היום הזה', כמו ביום הכפורים". דברי האבודרהם הובאו ע"י הבית יוסף, אר"ח, סימן תקנ, אות ג, אשר כתב עליו: "ולא ידעתי מניין לו זה". הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, אור שמח, על הרמב"ם הלכות תעניות ה, ו, כותב שרק תענית שהיא מעת לעת אסור להתענות בשבת, אך תענית שהיא מהבוקר עד הערב אין אסור להתענות בשבת מן התורה, כפי שמותר להתענות בשבת תענית חלום. אלא שחכמים איחרו את תענית י"ז בתמוז כשחל בשבת ליום ראשון. מכאן ש-י' בטבת, שהיא תענית שנמשכת מהבוקר ועד הערב, לו היתה חלה בשבת, היו אמורים לאחרה לאחר השבת, אך מאחר שכתוב בה "בעצם היום הזה" – יש להתענות גם בשבת. על דברי האבודרהם ראה עוד: חידושי הרב חיים מבריסק על הש"ס (סטנסיל), עמ' לו; הרב אליהו בקשי דורון, שר"ת בנין אב, חלק ד, סימן כא.

אמר רבי שמעון בן יוחאי... היה רבי עקיבא דורש, ודבריי נראין מדבריו... דרש רבי: הרי הוא אומר: "כה אמר ה' צום הרביעי וצום השביעי וצום העשירי"..." צום העשירי" – זה עשרה בטבת, יום שבו סמך מלך בבל את ידו על ירושלים... ואני אומר: "צום העשירי" – זה חמישה בטבת, שבו באתה שמועה לבני גולה, שנאמר: "ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש לגלותנו בא אלי הפליט" (יחזקאל לג, כא), ושמעו ועשו יום שמועה כיום שריפה. והלא זה ראוי ליכתב ראשונה, למה נכתב באחרונה? להסדיר חודשים כסדרן. ורואה אני את דבריי מדברי רבי עקיבא, שרבי עקיבא אומר על ראשון אחרון ועל אחרון ראשון, ואני אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון.

ר' שמעון בר יוחאי איננו מקבל את הסברו של ר' עקיבא שצום העשירי הוא עשרה בטבת, מאחר שמבחינה כרונולוגית היה צריך צום זה להיות מוזכר ראשון, לפני הצומות האחרים. צום זה נקבע לפי ר' עקיבא על תחילת המצור על ירושלים, כשנה ושישה חודשים לפני החורבן, ואם כן סדר הצומות בפסוק היה צריך להיות שהצום הכתוב אחרון יהיה ראשון. כיון שכך, מפרש ר' שמעון בר יוחאי שהצום העשירי הוא ה' בטבת, היום שבו הגיעה השמועה לבלל על חורבן בית המקדש, כחמישה חודשים אחרי שריפתו.²⁸ היום שבו הגיעה השמועה לבלל נקבע כיום אבל. כדברי הגמרא בראש השנה (יה ע"ב), אחר שהיא מביאה את התוספתא דלעיל: "אלא שהוא מונה לסדר חודשים, ואני מונה לסדר פורעניות". לפי פרשנות זו, סדר הצומות בפסוק בזכריה מסודר גם על פי לוח השנה וגם על פי סדר כרונולוגי נכון: "צום הרביעי" – פריצת המצור על

28. אין פלא שהשמועה על חורבן המקדש הגיעה לבלל רק לאחר חמישה חודשים. גם בתוך ארץ ישראל הגיעה השמועה על חורבן בית המקדש בזמן מאוחר יחסית למקומות קרובים לירושלים. ירמיהו מא, ד-ה: "ויהי ביום השני להמית את גדליהו, ואיש לא ידע. ויבאו אנשים משכם, משלו ומשמרון, שמנים איש מגלחי זקן וקִרְעֵי בגדים, ומתגִּדְדִים, ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'". בחודש תשרי, קצת פחות מחודשיים לאחר החורבן, באים יהודים משכם, משילה ומהשומרון, להביא מנחה למקדש. רש"י לירמיהו מא, ה, מפרש: "להביא בית ה' – כשנסעו מביתם לא היו יודעים בחורבן הבית, ובדרך שמעו וקרעו בגדיהם וגילחו זקנם". הרד"ק לירמיהו שם שואל על כך: "ותימה הוא, מן החודש החמישי שחרב הבית עד החודש השביעי – איך לא שמעו בשילו ובשכם ובשומרון כי נלכדה ירושלים וחרב הבית וגלו ישראל ממנה? ויש לפרש, כי שמעו בכיבוש ירושלים ובגלות ישראל ממנה, אבל חשבו כיון שהשאיר נבזוראדן דלת הארץ, השאיר גם בית המקדש, שלא ניתצו ושרפו כולו או מקצתו, שיקריבו הנשאים בארץ קרבנותיהם. וכיון ששמעו בדרך שנשרף בית ה' קרעו בגדיהם, ושמעו גם כן כי מלך בבל הפקיד גדליה בארץ, והיו באים אליו". כאמור, מפסוק זה למדו בירושלמי מועד קטן ג, ז על "אחד ששמע שחרבה ירושלים ואחד הרואה את ירושלים בחורבנה חייב לקרוע". ראה עוד: מועד קטן כו ע"א; רמב"ם, הלכות אבל ט, י. במובן אחר יוצא, שהיום שבו נפוצה השמועה לתושבי השומרון על חורבן בית המקדש, נקבע כיום צום.

ירושלים, "צום החמישי" – חורבן המקדש, "צום השביעי" – רצח גדליה בן אחיקם ואנשיו ו"צום העשירי" – יום הגעת השמועה על החורבן לבבל.
 ר' עקיבא סובר שבפסוק נכתבו הצומות על פי סדרם בלוח השנה, ורשב"י סובר שהם נכתבו בשל – או: גם בשל – סדר התרחשות האירועים בעת חורבן הבית.²⁹
 בספרי (דברים, לא), מוצגת מחלוקתם במישור אחר:

רבי שמעון בן יוחיי אומר... היה רבי עקיבה דורש, ואני דורשם. ודבריי נראים מדבריו... "צום העשירי" – זה עשרה בטבת, שבו סמך מלך בבל על ירושלים, שנאמר: "ויהי דבר ה' אלי בשנה התשיעית בחדש העשירי בעשור לחדש לאמר: בן אדם, כתב לך את שם היום, את עצם היום הזה, סמך מלך בבל אל ירושלים" (יחזקאל כד, א-ב). ואני אומר "צום העשירי" – הוא יום החמישי. אלא שביהודה מתענים על המעשה, ובגולה על השמועה. שנאמר: "ויהי בשתי עשרה שנה בעשירי בחמשה לחדש לגלותנו בא אלי הפליט". ושמעו ועשו יום שמועה כיום שריפה. ודבריי רואה אני מדבריו.

נוסח הירושלמי תענית (ה, ה) משלב בין נוסחת התוספתא והספרי:

אלא שביהודה מתענין על המעשה, ובגליות – על השמועה. ר' עקיבה דורש ראשון אחרון ואחרון ראשון, ואני דורש ראשון ראשון ואחרון אחרון. ואני רואה את דבריי מדברי רבי עקיבה.

מכל מקום, על פי נוסח הספרי, סדרו של הפסוק אינו נובע מסדר החודשים בלוח השנה, ולא מסדרם הכרונולוגי של התרחשות האירועים בחורבן. שאלת המבחן היא: האם מתענים על מעשה של הגויים לשם חורבן ירושלים, או על השמועה שבאה אל הגולים לאחר החורבן? האם על מה שהגויים עשו כנגד ירושלים והמקדש, או על מה שמעשיהם גרמו לנו, והשפיעו עלינו?

יתכן עוד, שר' שמעון בר יוחאי מצביע כאן על מנהגים חלוקים בין ארץ ישראל ובבל, ולא רק באותה שנה בה הגיעה אליהם השמועה. דעתו נוטה לנהוג כפי שנהגו בבבל, לקבוע יום צום ביום שבו שמע רוב עם ישראל על חורבן הבית.
 קלקול החשבונות באשר לצום העשירי נובע מהמחלוקת על סיבת קביעת הצום: האם על המעשה או על השמועה. יתכן אף שהיו בזה מנהגים חלוקים בין בבל וארץ ישראל.

29. כך פירש רש"י שם, ד"ה אלא: "ואמר שלא הקפיד המקרא אלא על סדר החודשים, לכך מנה תמוז קודם לטבת, ואני מונה אף לסדר פורענות". וכן פירש הריטב"א שם.

סיכום

קלקול החשבונות ביחס לקביעת ימי הצומות הוא בכך, שבכל הצומות הנזכרים בפסוק בזכריה ישנה מחלוקת באיזה יום בחודש היה ראוי ונכון לקבוע את הצום, וכן בשאלה על מה נקבע הצום. הקלקול מעיד על חוסר בהירות בשאלות היסודיות הללו של הצומות. קלקול חשבונות זה של הבן=עם ישראל ושל המלך=הקב"ה, ממשיך, למעשה, מאז שנחרב הבית.

צום הרביעי יום פריצת החומה בבית ראשון. לגביו ישנה מחלוקת בין התלמודים באיזה תאריך אירע הדבר: ב-ט' בתמוז או ב-י"ז בתמוז. מוסכם ש-י"ז בתמוז הוא יום פריצת החומה בבית שני. הצום כיום ב-י"ז בתמוז הוא בעיקרו על פריצת החומה בבית שני, שהוא החמור יותר.

לגבי הצום החמישי, הוא יום שריפת המקדש, מוסכם שבית ראשון החל להישרף ב-ט' באב ועיקר שריפתו היה ב-י' באב. בין התנאים ישנה מחלוקת באיזה תאריך היה ראוי לקבוע את הצום: ב-ט' באב, ב-י' באב או בשניהם. המנהג כיום לצום ב-ט' באב, וכנראה בשל העובדה שבית שני נשרף ב-ט' באב.

צום השביעי – רצח גדליה בן אחיקם אחר חורבן בית ראשון. המנהג הוא לצום ב-ג' בתשרי, אך ישנה מחלוקת בשאלה האם רציחתו היתה ב-א' בתשרי (והצום נדחה ל-ג' בתשרי מאחר שאין צמים בראש השנה) או שרציחתו היתה אכן בג' בתשרי. בצום העשירי, י' בטבת, החל המצור על ירושלים בבית ראשון. ביום זה נהגו לצום. רשב"י הציע שצום העשירי הוא ה' בטבת, היום שבו הגיעה השמועה על שריפת המקדש לבבל, וייתכן גם שבעבר היה נהוג בבבל להתענות ב-ה' בטבת.

מפתחות

– רשימת הספרים וכתבי העת שבהם פורסמו המאמרים בנוסח ראשון
– מפתח מקורות:

תורה, נביאים וכתובים

משנה

תוספתא

תלמוד ירושלמי

תלמוד בבלי

מדרשים

רמב"ם

